

УДК 091.5:655.267:003.349=163.1:81'354"12-16"

Валерія Єсіпова,

д-р іст. наук,

завідувач сектору Наукової бібліотеки Томського державного університету (Томськ, Росія)

Перша палеографічно-орфографічна монографічна студія з атрибуції української кириличної рукописної книги

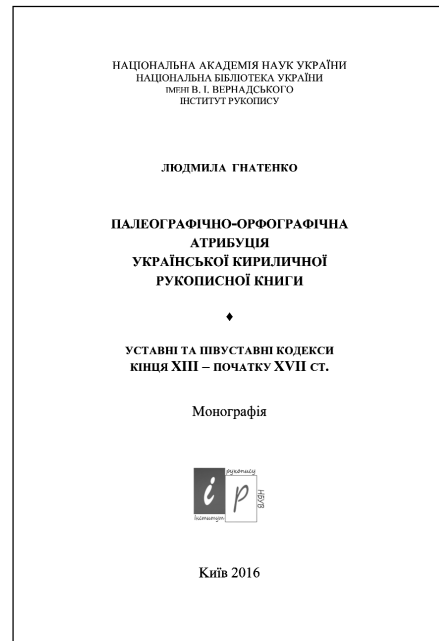
Рец. на кн.: Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. : монографія / Людмила Гнатенко ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – Київ, 2016. – 476 с.

Палеографія виникла як наука про правильне читання і датування древніх і середньовічних текстів; так вона розуміється і в сучасній європейській традиції.

З цієї точки зору монографія Л. А. Гнатенко, присвячена дослідженню графіко-орфографічної атрибуції української кириличної рукописної книги, є дуже примітною працею. Як справедливо зауважує авторка в історіографічному огляді та при описуванні методології й методики дослідження (с. 37–39, 78–80), «у східнослов'янській палеографії власний метод атрибуції недатованих писемних пам'яток за особливостями письма датованих активно розвивався лише до першої третини XX ст., поступово набираючи кризового характеру» (с. 37).

Такий стан справ зумовлений, серед іншого, активним розробленням методів датування рукописів, написаних на папері, за допомогою даних філігранології. Проте абсолютизація одного з методів датування на шкоду іншим завжди призводить до помилок і неточностей, тому повернення до використання в східнослов'янській кириличній палеографії даних графіко-орфографічного аналізу є абсолютно необхідним, воно узгоджується з сучасними підходами до означеної проблеми більшості європейських фахівців. Однак, це зовсім не означає, що роботи в галузі, наприклад, латинської палеографії зосереджені лише на графіко-орфографічних особливостях. Яскравим свідченням тому є робота провідного в цій галузі інституту – Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, France (IRHT, Institute of Research and History of the Text), зокрема, складений його фахівцями кодикологічний словник [3]. Східнослов'янській палеографії зараз вкрай важливо повернути раніше існуючий баланс, і монографія, що рецензується, є одним із важливих кроків у цьому напрямі.

Монографічна студія Л. А. Гнатенко є першим цілісним, системним палеографічно-орфографічним дослідженням середньовічної української кириличної рукописної книги. Палеографічно-орфо-

графічний аспект аналізу цілком слушно репрезентується авторкою як міждисциплінарний напрям палеографії, кодикології та кодикографії.

Наукова новизна роботи полягає у розробленні основних теоретико-методологічних підвалин палеографічно-орфографічної атрибуції як міждисциплінарного напрямку палеографії, кодикології та кодикографії в дослідженні й описуванні середньовічної східнослов'янської, безпосередньо української, кириличної рукописної книги; нових принципів, методів дослідження та методики проведення атрибуції українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст.

Напрацювання цілої низки принципів, методів та методик проведення палеографічно-орфографічної атрибуції староукраїнської рукописної книги, що дає змогу розширити апарат палеографії та кодикології й уможливило створення окремого орфографічного розділу як українського складника східнослов'янської палеографії. Важливим є й те,

що орфографічна система староукраїнської кириличної книжної писемності загалом та атрибуційні орфограми зокрема досі не стали предметом ґрунтовного монографічного дослідження.

Об'єктом аналізу авторка обрала уставні та півуставні книги кінця XIII – початку XVII ст., написані на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою. Вперше за предмет дослідження взято орфограми української кириличної книжної рукописної писемності цього періоду, які виступають на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях і можуть мати палеографічно-орфографічні атрибуційні ознаки. Відповідно, хронологічні рамки дослідження охоплюють маловивчений докодифікаційний період розвитку орфографічної системи староукраїнської кириличної книжної писемності.

Оскільки розвиток середньовічної української писемності тривав століття і по-різному проходив у книжній та діловій практиці, правильним є, на нашу думку, чітко визначення часових рамок дослідження, що дало змогу авторці цілісно й компактно представити методологію та методику запропонованого напрямку палеографічно-орфографічної атрибуції кириличної рукописної книги, а також показати перспективи подальшого розвитку цього напрямку.

Структура книги чітка й послідовна щодо логічного наукового представлення історіографічного, джерельного, теоретико-методологічного, термінологічного, орфографічного та методичного матеріалів. Вона складається зі вступу, п'яти розділів (висновків у кінці розділів), загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (містить 854 позицій, с. 337–406), списку скорочень (рукописних книг, книгосховищ, зібрань, колекцій, фондів, у яких зберігаються рукописи, слів), додатка та списку ілюстрацій.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» розкривається стан наукового розроблення теми, вказується на теоретико-методологічну та практичну нерозробленість палеографічно-орфографічного напрямку як міждисциплінарного у палеографії, кодикології та кодикографії, а також на відсутність цілісного, системного дослідження середньовічної української кириличної рукописної книги. Детально проаналізовано 76 уставних та півуставних кодексів кінця XIII – початку XVII ст. (61 датований рукопис), написаних на пергамені й папері церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою.

Необхідно наголосити, що даний напрям вивчення української кириличної рукописної книги представлений переважно у дослідженнях авторки даної монографічної студії. Вони, як правило, стосуються вивчення й описування середньовічних кириличних рукописних книг, безпосередньо українських, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

У другому розділі «Методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку» закладаються теоретико-методологічні підвалини даного напрямку як міждисциплінарного. На сьогодні розвиток нових напрямів, методів та методик є вкрай важливим для палеографії, кодикології, джерелознавства, філології та інших гуманітарних дисциплін. У роботі застосовуються як загальноприйняті, так і запропоновані автором принципи та методи (принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях; метод «формального» підходу виділення атрибуційних орфографічних ознак (або метод «зорового» спостереження за атрибуційними орфограмами); метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах палеографічно-орфографічних дублетних опозицій). Для кращого використання методу кодифікації атрибуційних орфограм, який передбачає укладання формул із виділених у рукопису, що досліджується, атрибуційних орфографічних ознак у дублетних опозиціях (букв, буквених знаків, діакритичних знаків тощо), у формулах, авторкою запропоновано загальну палеографічно-орфографічну формулу буквених дублетних опозицій, а на її основі – похідні від неї палеографічні формули, характерні для конкретних груп буквених дублетних опозицій у хронології розвитку.

a — b — c — d

\ | /

g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, pv, d-

Загальна формула і похідні від неї укладені як дворівневі. Орфограми в них подаються в супроводі латинських літерних індексів: 1) за місцем розміщення в слові й рядку, – як a — b — c — d (a – початок слова, b – середина слова, c – кінець слова; d – кінець рядка); 2) за позицією в складі – як g, gg, hj, p, pt, pm, px, pp, pv, d- (g – після голосних, gg – між голосними, hj – перед голосними та Ї, p – після приголосних, pm – після м'яких приголосних, pt – після твердих приголосних, px – після глухих приголосних, pp – між приголосними, pv – після приголосних перед виносними буквами, d- – при переносі слова).

Загальна формула є універсальною для всіх орфографічних дублетних опозицій, які не зумовлені

фонетично, а є формальними буквеними опозиціями, орфограми яких можуть бути використані в палеографії як атрибуційні ознаки.

Запропонована автором методика є дуже важливою і в такому аспекті. В багатьох європейських наукових інституціях нині розробляється ціла низка різних електронних систем для датування середньовічних рукописів за даними почерку, заснованих, наприклад, на розпізнаванні образів [4; 5]. Подібні роботи ведуться також і в Росії на матеріалі кирилических рукописів, зокрема тут варто згадати публікацію Д. О. Цыпкина *. В Україні, на жаль, вони ще не набули поширення. Тому формалізація результатів палеографічних спостережень – у т. ч. у формі, запропонованій Л. А. Гнатенко – є істотним кроком у напрямі підвищення точності спостережень, автоматизації роботи палеографа і збільшення можливостей для обробки масового матеріалу.

Важливим є представлення за темою дослідження тематичного термінологічного апарату з аналізом основних термінологічних понять й введення в науковий обіг низки термінів та термінологічних понять (палеографічно-орфографічний напрям, палеографічно-орфографічна атрибуція, палеографічно-орфографічне дослідження, атрибуційні орфограми, атрибуційні фонетично не зумовлені орфограми, графічне буквене узгодження в дублетних опозиціях, палеографічно-орфографічна формула буквених дублетних опозицій).

У третьому розділі «Атрибуційні орфограми української книжної кирилическої писемності кінця XIII – початку XVII ст.» простежується розвиток української кирилическої книжної писемності у слов'янському середньовічному історико-культурному і реформаційно-правописному контексті та аналізується взаємодія графіко-орфографічних систем, що є вкрай важливо для розуміння механізму змін книжного орфографічного узусу. Основна увага дослідниці зосереджена на аналізі й реконструкції орфограм системи голосних, приголосних, передачі йота та вживання буквених знаків ъ, ь, паєрика в орфографічній системі українських кирилических уставними і півуставними рукописними книгами кінця XIII – початку XVII ст. Авторка виокремлює групи буквених дублетних опозицій, які

мають атрибуційні ознаки, характерні для конкретного хронологічного періоду.

Л. А. Гнатенко переконливо доводить, що орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак. Ці рівні цілком слушно визначаються як штучні (формальні). Вони пропонуються саме для палеографічних графіко-орфографічних досліджень кирилических рукописів.

У четвертому розділі «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. за буквеними дублетними опозиціями» представлено методику проведення дослідження. Рекомендується проводити атрибуцію, спираючись на одинадцять базових груп палеографічно-орфографічних буквених дублетних опозицій, з урахуванням особливостей еволюційного і «революційного» розвитку середньовічної української книжної писемності на рівні графічного буквеного узгодження в хронологічних періодах та представлених у палеографічних формулах:

I. _a ѿ, А — _{bg} ѿ, А, А — _{cg} ѿ, А, А

II. _{bpm} А, ѿ — _{cpm} А, ѿ

III. _a ѿ, Є, є, є — _{bg} ѿ, Є, є, є — _{cg} ѿ, Є, є, є

IV. _{bp} є, Є, ѿ — _{cp} є, Є, ѿ — _{ca} є

V. _{bpx} Ъ, Ъ, И — _{cpk} Ъ, Ъ, И

VI. _{bhj} И, Ъ, І — _{chj} И, Ъ, І

VII. _a Ѡ, О, Ѡ — _{bg} Ѡ, О

VIII. _{bpp, bp} Ѡ, Ѡ, О — _{cp, cp} Ѡ, Ѡ, О

IX. _a ОУ (OV), Ѡ — _{bg} ОУ (OV), Ѡ, Ж — _{cg} ОУ (OV), Ѡ, Ж

X. _{bp} ОУ (OV), У (V), Ѡ, Ж — _{cp} ОУ (OV), У (V), Ѡ, Ж — _{cp} У (V), Ѡ, Ж

XI. _{bpm,t} Ъ, Ъ, паєрик — _{cpm,t} Ъ, Ъ, паєрик — _{cpm,t} Ъ, Ъ, паєрик

Покроково подаються рекомендації щодо роботи з формулами базових одинадцяти груп атрибуційних буквених дублетних опозицій при проведенні атрибуції уставних та півуставних кодексів. Зауважимо, що напрацьовані дослідницею рекомендації можуть бути використані й для інших груп дублетних опозицій.

У п'ятому розділі «Комплексне палеографічне та кодикологічне дослідження української кирилическої рукописної книги» розглядається палеографічно-орфографічна атрибуція як складник комплексного дослідження за трьома визначними кирилическими рукописними книжними пам'ятками національної культурної спадщини, що належать до різних хронологічних періодів розвитку вітчизняної книжної писемності й написані уставом, півуставом та «новим українським уставом»: Лаврське Євангеліє третьої чверті XIV ст. (приблизно 1370), Четья

* Цыпкин Д. О. Проблема разработки единой методологической системы идентификации пишущего в изучении древнерусских рукописно-книжных памятников (на материале Софийского, Кирилло-Белозерского и Соловецкого собраний ОР РНБ) / Д. О. Цыпкин // История и культура: статьи, исследования, сообщения. – СПб., 2013 – Вып. 11. – С. 225–242. Режим доступа: <http://rus-pismo.ru/sciense/artciles/70-tsyppkin-identification>.

Мінея 1489 р. та Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ; показано значущість введення палеографічно-орфографічної атрибуції для комплексного дослідження писемних пам'яток.

Проведенню палеографічно-орфографічної атрибуції українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. сприятимуть також 32 додатки палеографічно-орфографічних формул буквених дублетних опозицій та 26 ілюстрацій при формулах, представлених у хронологічних періодах.

Як і будь-яке новаторське дослідження, робота Л. А. Гнатенко не позбавлена недоліків. На наш погляд, у монографії недостатньо прописані рамки застосування методу, запропонованого автором. Важко зрозуміти, чи зберігатимуться вказані графіко-орфографічні особливості в іншомовному середовищі і чи не стануть вони в цьому випадку ознакою походження писця, але не рукопису? Таке зміщення акцентів цілком можливе і для періоду, що розглядається в монографії, і для пізнішого часу. Так, упродовж XVIII ст. усі митрополити Тобольські і Сибірські були випускниками Києво-Могилянської академії, вони запросили до Сибіру багато учителів і проповідників. Рукописи, що збереглися, створені представниками цього співтовариства. Усі вони засвідчують явний український вплив – як мінімум, у почерку і лексичі, але походження цих документів все ж сибірське, а не українське.

Додаткового обговорення вимагають і деякі терміни. Наприклад, введене Л. А. Гнатенко поняття «давньоукраїнська книжна писемність», думається, вимагає ретельнішого обґрунтування. Дійсно, при визначенні будь-якого предмета важливо розуміти не лише те, чим він є, але й відмежувати

його від інших подібних явищ. У даному випадку вказівка на те, що «безпосереднім нащадком та продовжувачем культурних традицій Київської Русі є український (давня назва – руський) народ і українська (руська) культура» (с. 329) є необхідним, але недостатнім. Для повного обґрунтування введених термінів хотілося б бачити порівняння графіко-орфографічних особливостей українських за походженням рукописів з аналогічними особливостями рукописів білоруського і російського походження. Такі зіставлення трапляються лише епізодично (наприклад, с. 258–259, випадок Лаврського Євангелія), проте їх послідовне використання виходить за рамки роботи, що рецензується.

Монографічна робота Л. А. Гнатенко є самостійним, закінченим дослідженням. Його з повним правом можна вважати важливим кроком у розвитку східнослов'янської палеографії.

Видання орієнтоване на науковців-гуманітаріїв, викладачів та студентів. Воно буде корисним як при дослідженні українських книжних писемних пам'яток, так і при вивченні кириличної рукописної книги.

Рецензована книга представлена як друковане (ISBN 978-966-02-7489-1) та електронне (ISBN 978-966-02-7489-7) видання. На офіційному сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського електронний варіант книги репрезентовано з використанням новітніх технологій. Серед переваг електронної версії видання – висока якість орфографічного та ілюстративного матеріалу із середньовічних українських рукописних кодексів, який піддається збільшенню без пошкодження тексту (Режим доступу: http://irbis-nbu.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1).